

«ՀԱՅԳԱՎԱՆ ԿԻՒԿԻԱՆ», ԳՈՐԾ Պ. ԷՌԵՆԻՍ
Լ Ո Ճ Մ Ա Ն Ի

Ինչ որ քաղաքակրթ ըստած ազգերու հա-
մախորհուրդ գործունէութենէն կախեալ էր՝
իրականացուած չդտաւ, եւ անհատական նախա-
ձեռնութիւններ միայն զայն իրագործեցին :
Հայկական ցարդերուն սկզբնաւորութեան մի-
ջոցին, այնքան զերին էր քանի մը նա-
ղըկել Սուլթան Համբարէն յիշեցնելու համար
թէ տակաւին գոյութիւն ունէր Եւրոպա մը՝
տկարը պաշտպանելու մտածող : Կռաւաճարու-
թիւնները իմաստութիւն համարեցան այդ-
պիսի ցոյցէ մը ետ կենալը : Ընդհակառակն,
անհատները վեհանձնութեան մէջ մէկզմէկ
գերազանցեցին, կեղեքուող ու ջարդուող Հայ-
երուն հասցնելու համար եթէ ոչ ամբողջական
օգնութիւնը, գոնէ դարման եւ սփոխանք : Վիլ-
հելմ Բ. այնպիսի դիրք մը բռնած էր իր Պու-
տոյ մտերիմ բարեկամին հանդէպ, որ կը թուէր
թէ պէտք չէր շատ համակրական արտայայ-
տութիւններ սպասել գերման ժողովրդին կողմէ
կարմիր Սուլթանի զոհերուն համար : Մտքի մեծ
անկախութեան մ'ապացոյցը տալով ու աւելի
փափաքելով կեղեքանքներուն օգնել քան թէ
կեղեքելին հաճելի ըլլալ, շատ մը Գերմանացի-
ներ մեծ յաժարութեամբ զրադեցան Հայերով,
Այդ Գերմանացիներուն մէջ, պէտք է յիշել, պ.
Լեփսիտսիքով, պ. Էրնսթ Լոնմանը, որ վեր-
ջերս չհակական գործ մը իրատարակած է «Փոքր
Հայաստան» վրայ : Պ. Լոնմանի գրքին քննու-
թիւնն ընելէ եւ անոր մարդասիրական գործը
պարզելէ առաջ, օգտակար կը նկատեմ քանի
մը ստղով յիշեցնել թէ ինչ պէտք է հասկնալ
«Փոքր Հայաստան» քաջատուութեամբ :

Թրքական հրոսները կը սկսէին ինչն Ս. Ի. Ի. յ
բարձր սարահարթներէն, վանելով կամ ջնջելով
ինչ որ իրենց անցքին կը դիմադրէր : Մեծ
Հայաստանի ազդարանակութիւնները հետզհետեւ
զուրս մղուեցան իրենց հայրենիքէն, ու սփը-
նեցան կապաղովկան, Տաւրոսի կրճերուն մէջ
տեղափոխուեցան : Թիւրքներն ամէնու, այց հայ
ազդարանակութիւնները կիւրիկիւր աղբաւանդ
զաշտերն ալ գրաւեցին եւ մինչեւ Պամփուլ-

եան ծոցը տարածուեցան, ծովեզերքի զլխաւոր
նաւահանգիստներուն մէջ բնակութիւն հաս-
տատելէ յետոյ :

Այն շրջանն էր ուր հպումը աւելի սերտ
կը զառնար Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ .
ժողովուրդներու մեծ շարժմանց թուականն
էր : Մահմետականներուն ձեռքէն Ս. Գերեզ-
մանը կորցելու եւ ամբողջ Սուրբ Երկրին տի-
րանալու նպատակով ղէպ Արեւելք յառաջա-
ցող Արեւմտցիներուն խոյանքը, — Թուրքե-
րուն, Թուրքմէններուն յառաջնազադութիւն-
ները ղէպ ի Արեւմուտք, աննպատակ շար-
ժումները, անձանթին տիրանալ նկրտող
մղուիները, Վաճառականական աշխարհին կեղ-
րոնը փոխուեցաւ այդ միջոցին՝ ի նպատ-
ակակաւ նորածին թագաւորութեան որ
հինաւուրց կիւրիկիւր մէջ էր հաստատուած,
բաւական առաձգական սահմաններով, երբեմն
մինչեւ Եփրատ տարածուելով ու «Փոքր Հայ-
աստանի թագաւորութիւն» անուանով ճանչ-
ցուած :

Դարերով, ասորական ծովեզերքը, իր բազ-
մաթիւ նաւահանգիստներով, — Տիւրոս, Սի-
զոն, Պէյրութ, Աղէքսանդրիա — միութեան
գիծն էին կազմած Արեւելքի եւ Արեւմուտքի
միջեւ . հոն կը հասնէին Հնդկաստանէն, Պարս-
կաստանէն, Արեւելքի վաճառականական ա-
ւարուեստագործական կեդրոններէն եկող կա-
րաւանները, եւ հոնկէ է որ ապրանքները նաւ
կը դրուէին եւրոպական ալիւսալլ նաւահա-
գիստները գրկուելու համար :

Մոնղոլեան արաւանքը իրերու ընթացքը
փոխեց . միջազգային վաճառականութեան
կեդրոնը փոխադրեց Պարսկաստանի հիւսիսա-
կողմը, Դարեւշտ, Կարաւաններն իրենց գիծը
փոխեցին եւ եկան իրենց հարստութիւնները
պարպիկ ասորական նաւահանգիստներէն աւե-
լի ղէպ ի հիւսիս գտնուող նաւահանգիստնե-
րու մէջ, եւ հայկական նաւահանգիստներն
այդպէսով շատ մեծ կարեւորութիւն մը ստա-
ցան :

Փոքր Հայաստանի թագաւորութիւնը իրեն
ընական թշնամի ունէր իր տմենամօտ դրա-
ցիները, Բւլղարական կայսրութիւնը եւ
Մահմետական աշխարհը : Ուստի բովանդակ
միջին դարու մէջոց քաղաքականութիւնը ե-
ղա՝ Թրանկներուն վրայ կրթնելով Բւլղար-
դաւուց եւ Թրքաց ղէմ կողմի, ինչպիսիք եւ

թիւները ու տեղի ունեցաւ Զէյթունի քա-
կիչներուն դիւցազնական դիմադրութիւնը :

Սամառամեծ շահէկանութիւն ունեցող քոյնի
մը գլուխներուն մէջ, պ. Կոնստան մեր աշքին
առջեմէն կ'անցընէ անցեալ օրերու տեսարա-
նեք, զոր մարդ հաճոյք կը զգայ պատմութեան
պրիմալկին մէջէն վերատեսնելով («վանքին
մէջ, — «Հայկական պատմութեան հատուած
մը»)։ «Սնայակերթ եւ Հայք», «Պատկում մը, կի-
րիկիոյ Տօրոնի դաղաքին մէջ 1198ին», «Ներ-
սէս. Տարսոնի արքեպիսկոպոս» «պերմանական
պատուիրակութիւն Դր ի Հայաստան 1212ին»,
Անցողակի մասնաձիջ պիտի ընեմ քանի մը
կէտեր Մու համովտի մասնաձիջ միջոցին (632),
որաբա միայն կը հպատակէր մահմետական
նութեան : բայց յաջորդ սերունդին առաջին
չորս խալիֆաները Ասորիքին, Նիպոտոսին եւ
Պարսկաստանին տիրած էին արդէն : Դարերէ
կ'վեր այդ վերջինը Հայաստանի վրայ գեր-
իշխանութիւն մը ունէր եւ 637ին երբ Էմէթի
մզկիթը կառուցուեցաւ Նրուսաղէմի հինա-
ւուրց տաճարին տեղը, այդ նոյն տարին Սա-
րակիսոսները Հայաստանը իւրացուցին՝ եր-
կարատեւ, արեւմտա պաշտօնէ մը յետոյ : այդ
օրէն սկսաւ Հայաստանի համար հաթաւա-
րութեան եւ գերութեան թուական մը :

Ուրիշ թշնամի մը որուն հետ Հայաստան
ստիպուած էր մաքառիլ, Բիւզանդական կայս-
րութիւնն էր : Մէկ կողմէ մահմետական աշ-
խարհին ու միւս կողմէ օրթոդոքս տախարիին
մէջտեղը զետեղուած : հայկական թագաւո-
րութիւնը այդ երկու դրացիներէն ալ չարու-
նակաբար նեղութիւն քաշեց, եթէ Սարակի-
սոսներուն հետ խաղաղութիւն կնքէր, վը
ստիպուէր Բիւզանդական կայսրութեան յար-
ձակմանը դիմադրել, ու փոխադարձաբար :

Յետոյ . երբ Սնայակերները Փարս-Ասիային
անշան, նախ քանի մը ընդհարումներ տեղի
ունեցան, կիլիկիոյ Հայքն ու իրեւմտեքի
Քրիստոնեաներուն միջեւ, բայց վտանգը որ
երկուքին ալ կը սպառնար գրեթէ չուսում ի-
րարու մօտեցուց : (ամենէն մեծաճաշ խաչա-
կերներէն շատերը Հայաստաններու հետ ամուս-
նացաւ) ու Նրուսաղէմի գրեթէ բոլոր թագուհի-
ները՝ Ժի Դարուն հայ իշխանութիւններ եղան) :

Սաաթէոս Առաջնայի վը պատմէ թէ ինչ-
պէս հայազգի իշխան Լեւոնը, Կոստանյիւն Ա. ի
որդին, Սնայոքի իշխան Ռոմէի օգնութեան
հաւաք : հայ զինուորներ խաչակրի զինուորին

րուն հետ մէկտեղ, Սարակիսոսներուն դէմ
մարտնչեցան : Պատերազմի միջոցին Լեւոն ա-
ռի ծիպէս կը մոնչկեր իր զինուորներուն
հետ րունի յարձակում գործելով թշնամույն
վրայ, դաշն իր փախուստ գարնուց հայածելով
միջեւ յաղաթին դուռը՝ շատեր սպաննելով :)

Պապը եւ Գիւմարիոյ կայսրը կը յուսային
որ Ս. Ներկին տիրացումը չուսում պիտի ա-
ւարտէր : շատ կ'ուզէին Հայաստանը իրենց
հետ ունենալ իրենց գինուորական գործու-
ղութեանց հիմը այնտեղ հաստատելու համար :
1185ին Դրիդոր-Սպիրատ կաթողիկոսը Լու-
կիոս պապէն ընդունեցաւ նամակ մը եւ խոյ-
րը . եւ . հինգ տարի յետոյ երբ Ֆրեմերիք
Պարպրուս Անատոլիէն կ'անցնէր, Լեւոն
թաղաւորը դ'ործաւ պաշար հասցուց խաչա-
կիւններու սովատանջ քանակին : Սնայակերթ եւ
Հայք միջեւ այս բարեկամական յարաբեր-
ւթիւնները աւելի ամրապէս պիտի վաւերա-
ցուէին եւ հաստատուէին կարեւոր գէպքով մը :
Ֆրեմերիք Պարպրուս մտադիր էր Տարսոն պա-
մեծաշուք հանդիսա որութեամբ Լեւոնը թա-
ղաւոր պսակելու համար : Մնացեալը ծանօթ
է Ֆրեմերիք կ'ուզէ Յիւլի անդինի կալիկատ-
նոսը եւ Զրախեղ կ'ըլլայ :

Այդ թուականին ամենէն շահեկան զէմբե-
քէն մէկը Ներսէս Լամբրոնացին է . իշխանա-
կան տունէ էր . կղերական ասպարէզն ընդ-
գրկեց ուր կրցաւ խաղալ զեր մը միանգա-
մայն քաղաքական եւ կրօնական : Մտքի մեծ
լաշտի թեան մը ասպարէզը տուաւ, ջանադիր
եղաւ քրիստոնէական այլեւայլ եկեղեցիներոյ
հայկականը, ասորականը, զպարսկաւոր, յունա-
կանը եւ լատինականը՝ միացնել, իւր նամակ-
ներէն մէկուն մէջ կը գրէ . «Ինծի համար հայը
լատինին նման է, լատինը յունին նման, յունը
զպարսին կամ ասորին նման :»

Քանի մը անգամ Ներսէս իրբեւ զեսպան
զրկուեցաւ բիւզանդական արքունիքը, Աստիգ
գետ մեծ ճամբորդութիւն մըրաւ Գիւմարիւ,
կայսեր հետ տեսակցելու համար : «Իր յուսար
որ Արեւելքի քրիստոնեայ եկեղեցին պիտի զօ-
րանայ իր միութեամբը (Հոովմ'ն հետ)» :

Կ'աշխատէր ամէն քանի առաջ որ ինչ եկեղե-
ցին միասնա Հոովմի : Այս գործին մէջ զ վա-
նիէր բովանդակ աջակցութիւնը կաթողիկո-
սին (Շնորհալի) եւ Լեւոն թագաւորին . եւ
հակառակ այս ամենուն, հայ եկեղեցւոյն մէջ

չառ ուժեղ դի ազդուութիւն մը գտաւ, որովհետեւ շատերը կը վախճային որ այդ միութեան փորձը իրեն արդիւնք պիտի ունենար հայ եկեղեցւոյն յատուկ եղող ձէսերուն ու սովորութիւններուն զննումը . վարդապետական խնդիրները շատ քիչ տեղ կը բռնէին վէճին մէջ :

Պ. Լոման ալցեւած է Կիլիկիոյ գլխաւոր մասերը . նախ Ալասար, որ ինչպէս քանք՝ վաճառականական մեծ յարաբերութիւններ ունէր Չննոյ թիւ Կիւնիտիկի հետ, յայտնեցեր որ անկից եւրոպա կը բերուէին, էին գլխաւորապէս ձէթ, խաղող եւ ուրիշ պտուղներ . անկից է որ ձիթեմիս փոխադրուեցաւ Իտալիա, յետոյ Փրովանս :

Պ. Լոման ալցեւած է նաեւ հայ թագաւորներու բնակարանը՝ Անարզըս, որուն աւերակները սքանչելի կերպով պահպանուած են : Անարզըսայն գէպ ի հիւսիս ուղղուելով, պ Լոման կը հասնի որ մը Տաւրոսի ստորոտը հովտի մը բերանը ուր կը գտնուի Սիւ, Հայոց թագաւորական մայրաքաղաքը : Մօտը Դքազարկի վանքը, որ վեհարանն էր : 1212-ին 1441-էտ կը բնակէր կաթողիկոսը, հայ եկեղեցւոյ գերագոյն պետը : 1212-ին, մկրտութեան տօնի Դաւաթիկի վանքը Գերմանացի հիւրեր ունեցաւ՝ պատարագին ներկայ : Վիլլիպրանտ տ՝ Օլտէնպուրկ, Հիշտէշլայմի եպիսկոպոս, Գերմանիոյ կայսեր կողմէ մասնաւորապէս զըրկուած էր ինքնադիր նամակ մը յառանելու Լեւոն թագաւորին : Գերմանացիները . կը նկատեն

որ բոլոր Հայերը լատիններէն կը համարենաւ ու կը խօսին . Լեւոն թագաւորը հրոմանած էր որ բոլոր մանչերը, տասնըրեւ տարեկան հասակնուն սկսեալ պէտք է, լատիններէն սորվին :

հայ վանականները հպարտութեամբ ցոյց կուտան իրենց մագաղաթի վրայ գրուած դեղերիկ անետարները . բայց վանքին ճշմարիտ գանձը Գրիգոր Լուսաւորչի աջն է :

Վիլլիպրանտ . եպիսկոպոսը հիպոմամբ . կը նկատէ Հայոց քաղաքաշատութիւնը . իր յաշատներին մէջ կը գրէ . Վշայերը շատ քաղաքաշատ մարդիկ են եւ պատուական քրիստոնեաներ, որոնք ճիշդ ու ճիշդ կը կատարեն այն հրամանները զոր ըն աւանտ են Ս. Գրիգորէն, շատ ամուր են իրենց հաւատքին մէջ եւ իրենց մայրական լիզուովը կ'երգեն . սաղմոսներն ու շարականները :

Պ. Լոմանի գիրքը կ'աւարտի քանի մը յաւելումներով որոնք կը ձգտին հաստատել զորոն մարմնոյն մէջ յայտնուած գաղափարները . ճշմարիտ պատմաբանի գործ է որ կը կատարէ հեղինակը . իրողութիւններ յիշատակելով . եւ պատմութիւնը քննդհանրապէս բաւական պերճախօս է ինքնին երբ կամաւորապէս խեղաթիւրուած չէ : Մեծապէս ախորժելի է տեսնել որ պ. Լոմանի պէս հմուտ անձ մը հայաշատ շարժում մը կը քանայ յառաջ բերել երկրի մը մէջ ուր քարձրացոյն շրջաններու համակրութիւնը հալածեալներուն կողմը չէ :

ՃԻՆՏԷՐԻԲ ՄԱՔԼԵՐ